

НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

ДР. М. АНТОНОВИЧ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ

видавництво
ЮРІЯ ІЩЕНКА

ПРАГА
Московський

Д-р М. АНТОНОВИЧ

- I. Історія України I.
Княжа доба.
- II. Історія України II.
Литовсько-руська
дoba.
- III. Історія України III.
Козаччина та геть-
манщина.
- IV. Історія України IV.
Нова доба.

ПРАГА
МСМХЛ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА «ЮТ»

Ч. 1.

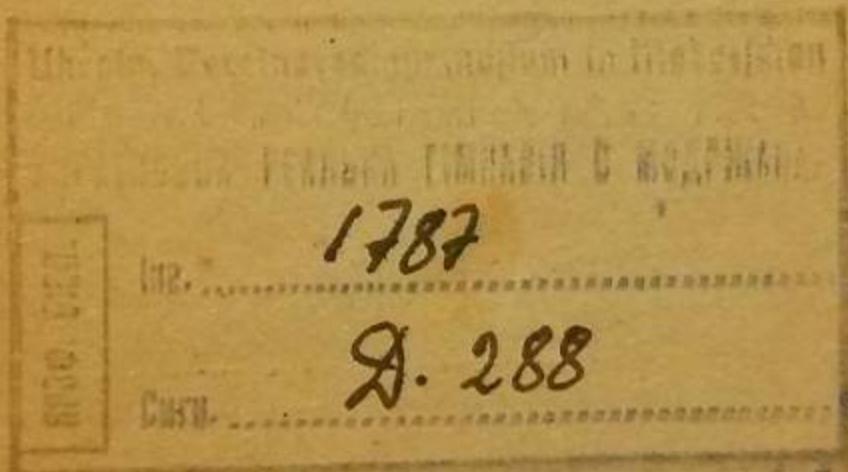

Др. М. АНТОНОВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Т. I.

(КНЯЖА ДОБА)

ПРАГА 1941

ВИДАВНИЦТВО ЮРІЯ ТИЩЕНКА

Авторські права застережені

Обгортка праці проф. Р. Лісовського

Друковано 2000 примірників.

Друкарня Еміл Віхнер, Прага XVIII - 201.

І. Вступ.

Основною проблемою в історії України являється її відношення до величезних незаселених обшарів на південь і схід від первісного занятого українським народом простору. Засівши за кільканадцять сот літ до Різдва Христового вже міцно між Припяттю і Карпатами, наші предки мали на захід від себе менш-більш густо замешкані терени Європи, натомість на схід простигалися родючі степи без осілого населення. Лише весь час у тягу історії приходили з Азії в ці степи одна за другою орди кочовників, які низчили хліборобську культуру та відтискали її на північ під охорону лісів та багон Волині. Незабаром, однаке, як тільки натиск номадів меншав, знову починався хліборобський рух у сторону Чорного моря. В цім припливі та відпліві, в цім постійнім чергуванні перемог і поразок, криється історія України. Часи поширення осілого населення, захоплення ним морських шляхів та торговельних пристаней, звичайно були і часами полі-

тичного та культурного розцвіту. Новий натиск номадів змітив усе осягнене і хлібороб, знову загнаний у неприступні ліси північно-західної України, мусів переходити до боротьби за голе життя. Нарешті імпозантне розселення XIX. століття здобуло для українців поновно їх єдину природну границю — північний берег Чорного моря, і потягло за собою процес національного усвідомлення етнографічної маси. В цій колонізації найбільше міжнародньо-історичне досягнення України. Заорюючи чорноземи Херсонщини та Кубані, український народ зискував їх не лише для себе, але й для цілої, спертої на хліборобській підставі, європейської культури, прилучав їх до набутків осілих народів білої раси, до яких культурної спільноти належить і він сам.

Ставлячи колонізаційні здобутки в першому ряді, довершених українським народом на протязі його історії, чинів, треба рівночасно проревізувати погляди, що зокрема в останньому двадцятилітті поширились в українській історіографії. Мається на увазі напрям, який в першу чергу підкреслював в минулім України моменти державні. Головною хибою цього напряму була односторонність, яка вишивала в історії властиво лише те, що можна було підтягнути під ідеали модерної національної держави. Причина цьому

лежала в обставинах післяверсальської Європи, де можливості до повного, всебічного розвитку мав лише той народ, який з Світової війни вийшов із власною суверенною державною організацією. Централізуюча бюрократія, особливо у новоповсталих державах, з вузькоглядною залістю стреміла до нівелляції всіх національних меншин. На словах у кожній конституції існувала для цих останніх вся повнота прав; в дійсності скрізь це були більше чи менше папірові постанови, на які державний апарат не звертав великої уваги. В результаті національні меншини прийшли до переконання, що лише власна держава в стані забезпечити їм можливості всестороннього розвитку. Мріючи про неї, шукали вони у себе слідів такого національного організму в минулому. Але супроти колишнього співжиття зі сусідами в рамках спільногополітичного утвору, було їх відношення на підставі сучасних досвідів дуже скептичне. І, очевидно, неправильне. Національний гніт виявився складовою частиною демократичної держави ХХ. століття, але тяжко дошукуватися такого гнету у державі-маєтку першого тисячоліття після Різдва Христового, або у монархії зі становими привілеями.

Держава має значення тільки як одна з функцій національного життя, як орган для забезпеки

розвитку народу — тільки тоді її існування оправдане. Вона засіб, а не самоціль. В часах, коли національне почуття в теперішній формі не існувало, цю гарантію розвитку могли дати теж і інші, не суверенні в нинішньому значенні слова, політичні утвори. Народи, забезпечені у своїм питомім бутті, зовсім не прагнули обовязково відрізності від усіх інших народів. Століттями давала Україна своїх полководців і адміністраторів на службу Литовській династії, вся українська провідна кляса радісно приняла Люблинську унію, в основу нещасливого звязку з Росією ліг добровільний акт злуки. Очевидно, на ті часи саме в такій злуці бачила Україна вирішення своїх проблем, гарантію свого існування. І коли таке вирішення не пасує до ідеалів самостійності і державності сьогодні, то це не значить, що воно не було давніше осягом вартим змагань. Суверенний бюрократичний апарат вважається тепер невідмінним сторожем національних прав, але велике питання, чи так воно буде теж у майбутньому, у тій Європі, що зродиться з потрясень сучасної війни. У XVI—XVIII. віках єдиною гарантією релігійної свободи була приналежність підданих до тоїж самої віри, що і їх володар. Ріжні привілеї та обіцянки рятували їх від утисків у цій ділянці не більше, ніж демо-

кратичні конституції модерну національну меншість. Ізінші часи знайшли можливість конфесійної толеранції. Рано чи пізно знайдеться така можливість і для національності, хоч певне, не в рамках бюрократичної держави. Найважнішим лишиться завше забезпечення свободного розвитку народу, а яка саме організаційна форма цей розвиток гарантує — річ другорядна. Форма держави змінялася протягом останнього тисячиліття багато разів і нема більшої односторонності, як вважати післяверсалські національно-демократичні утвори за єдино можливий і єдино міродайний вияв політичного життя.

«Чоловік та жінка на безлюднім острові можуть не створити родини, але вони мусять створити державу», висловився німецький історик Дельбрік. Завше залишиться держава найвищим організаційним досягненням народу, але завше мінятиметься ідея, яка лягає в її основу і завше лишиться вона тільки одною з функцій народного життя. Найцікавіше простежити еволюцію України, абстрагуючи від національно-державних мірил сучасності, а беручи усі минулі форми життя, як вислід тодішніх, якимись мотивами, очевидно, оправданих, політичних ідей і прагнень. При такому підході стануть релєфніше сховані в українськім народі конструктивні сили і підкре-

слиться належно це вже згадане найважніше діло нашої тисячилітньої історії — колонізаційний рух на схід.

Подаючи при цім реєстр важніших загальних праць з нашої історії, треба зауважити, що крім української, лише польська історіографія дала нам синтетичну, зі свого становища зроблену, оцінку розвитку України*). Російські, німецькі та французькі праці, писані українськими авторами, представляють собою фактично передачу українського становища в чужій мові. Вважаю за доцільне їх тут навести, для того, щоб український читач міг щось порадити чужинцеві, який інтересувався б нашим минулім.

M. Аркас, Історія України. 1 вид. Київ 1908.

M. Грушевський, Ілюстрована історія України. 1 вид. Київ 1912.

A. Jabłonowski, Historya Rusi Południowej do końca XVIII wieku. Kraków 1912.

M. Грушевський, Історія України-Руси, 10 томів. Київ—Львів 1905—1937.

---

*). Ряд московських історій Росії не може рахуватись: історичний процес на Україні представлений в них в виді розірваних, позбавлених генетичного зв'язку епізодів. В останніх часах готуються синтетичні історії України англійського (Seo Вільфред Сімпсон) та німецького (Ганс Кох) учених. Але щось близчого про появу цих праць сказати покищо не можливо.

- M. Костомаров*, Історія України в життєписах визначніших єї діячів. Львів 1918.
- С. Томашівський*, Українська історія, I. Старинні та середні віки. Львів 1919.
- Олександра Єфименко*, Історія українського народу, 2 т. Харків-Київ 1922.
- О. Терлецький*, Історія української держави, 2 т. Львів 1923—1924.
- Д. Багалій*, Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті I. Харків 1928.
- М. Яворський*, Коротка історія України, 6 вид. Харків 1928.
- М. Яворський*, Історія України в стислому нарісі, 2 вид. Київ 1928.
- Н. Мірза-Авакянц*, Історія України в зв'язку з історією Західної Європи. Київ 1928.
- Д. Дорошенко*, Нарис історії України, 2 т. Варшава 1932—1933.
- М. Голубець*, Велика історія України. Львів 1936.
- М. Грушевський*, Очерк истории украинского народа. Петербург 1904.
- M. Hruschewskyj*, Geschichte des ukrainischen Volkes, I. Wien 1916.
- Д. Дорошенко*, Огляд української історіографії. Прага 1923.
- «Украинский народ в его прошлом и настоящем» 2 т. Петербург 1914—1916.

- I. Огієнко, Українська культура. Катеринослав-Ляйпциг 1923.
- W. v. Zalozieckyj hrs. Das kulturelle Leben in der Ukraine. Münster i. W. 1929.
- A. Козаченко, Українська культура, її минувшина й сучасність. Харків 1931.
- I. Крип'якевич ред., Історія Української культури. Львів 1937.
- I. Крип'якевич-Б. Гнатевич, Історія українського війська. Львів 1936.
- Д. Чижевський, Нариси з історії філософії на Україні. Прага 1931.
- O. Лотоцький, Автокефалія, 2 т. Варшава 1935—1938.
- M. Грінченко, Історія української музики. Харків 1922.
- P. Лашенко, Лекції по історії українського права, I—II, 1. Прага 1923—1924.
- C. Сірополко, Історія освіти на Україні. Львів 1937.
- M. Голубець, Начерк історії українського мистецтва, I. Львів 1922.
- Ф. Колесса, Українська народня словесність. Львів 1938.
- O. Терлецький, Вплив природи на історію України. Львів 1930.

2. Початки українського народу.

Вже в часах останнього європейського заледеніння здибаються на Україні безсумнівні сліди людського життя. Льодовець не покрив всієї нашої території, але в безпосередній близькості від нього людина жити не могла. Найдавніші людські стоянки знаходяться тому на крайнім південі України, в Криму. Племена, що мешкали тут, жили з ловецтва та рибальства, причім їх головну поживу складали великі звірі арктичного клімату, в першу чергу мамут і рен. Коли з протягом віків льодовець почав танути й уступати на північ, то за ним посунули і звірі, що звикли до холодного південної. Люди, які живились цими звірями, мусіли і собі рухатись в тому ж напрямі і пізніші стоянки палеолітичного ловецького населення знаходяться вже і в північній Україні, а далі в Росії та на Білорусі. Українські терени на деякий час спорожніли, частинно вкрились густим лісом і наповнилися силою хижих звірів, передовсім вовків. Однаке, згодом почало просочуватись на

Україну через Кавказ і Кубань нове населення, на цей раз осілої хліборобської культури. Прабатьківщиною цього населення були землі Малої Азії та Месопотамії. Нові хліборобські поселенці принесли зі собою культуру шліфованого каменю (неоліт) та високу гончарську техніку. Вони досить густо заселили центральну Україну — Полтавщину, землі між Дніпром та Дністром, Галичину, Закарпаття, а також Семигород та угорську низину. Гарно, на червоно і біло помальовані черепки з посуду, робленого цим народом, знаходяться в великій кількості на місцях колишніх його осель. Від них дістав матеріальний побут племени назву мальованої кераміки або Трипільської культури, бо в околицях Трипілля, на південний захід від Києва, знаходяться його стоянки найгустіше. Цілий спосіб життя трипільського населення був наскрізь мирно хліборобський.

Таксамо осілою і мирною вдачею виріжнялись племена, які через річну систему Балтійського моря просунулися на північно-західні українські землі та на Волинь. Ці останні належали до населення мегалітичних культур, що розселилось скрізь по берегах північно-европейських морів та Атлантичного океану. На Україні з'являється їх культура вже лише в пізній формі

свого розвитку, що характеризується «цистами», гробівцями у формі великих коробок із камяних плит.

Зовсім інший характер мав народ, який ховав покійників у своїх могилах з бойовими топірцями та глиняними виробами з вдавлюваною орнаментикою (шнурова кераміка). Була це войовнича, рухлива, правдоподібно, індогерманська раса, що зі сходу зявилася в неолітичну добу на Україні. Індогермани виступили в ролі завойовників, що підбили трипільське населення та зформувалися у провідну верству над ним. З часом, однаке, почалась повільна асиміляція переможців та переможених. В бронзову добу знаходиться на Україні менше-більше одностайне хліборобське населення, в культурі якого заступлені складові частини Індогерман, Трипільців та народу камяних «цист». В обставинах органічної злуки та змішання цих елементів минає на Україні бронзова доба. На самій Україні не так скоро навчилися обробляти металі і бронзові вироби здебільшого привозилися з Малої Азії, з якою наші землі залишалися в тіснім торговельньому зв'язку.

В початках останнього тисячиліття перед Різдвом Христовим почали в південно-українські степи прориватися войовничі номадські орди: Кімерійці, потім Скити (коло половини VIII. віку).

Від їх натиску осіле хліборобське населення мусіло відсуватися під охорону лісів та великих річок. Часами, піdbивши якісь частини осілого населення, творили кочовники степові держави, зде часто, як наприклад більшість Скитів, вони лише нищили хліборобів та забирали степи під свої кочовиська. Натомість хлібороби мали власні політичні організації: це видно з того, що боротьба проти степовиків велася з певним пляном. Ціла система оборонних валів, що майже непереривною лінією тягнуться між Дністром та Дніпром, складає високе свідоцтво організаційних досягнень цих племінних держав. Грецькі джерела передали назви кількох таких осілих племен, що втримали свою територію перед натиском кочових Скитів: це Агатирси, Неври та Будини Геродота. Перський цар Дарій I. (525—485) в помсту за спустошення, які поробили Скити в Малій Азії, пішов на них походом через Балкани й Дунай (512. до Р. Х.). Похід не приніс Персам тривалих завоювань, але сильно ослабив скитські орди і дав перевагу хліборобському населенню.

Занепад Скитів і рух осілих племен до Чорного моря зараз же потягнув за собою оживлення торговельних та культурних взаємин із Грецією. В останніх віках перед Р. Х. та у перших століттях християнської ери ці взаємини так затіснилися, що

можна сміло говорити про приналежність України до Середземноморсько-Pontійського культурного кругу. З наших земель вивозили в першу чергу збіжжя, а далі хутра, мед, віск і інші сировини, а взамін приходили з Греції вино, та мистецьке начиння. Сприяло торговлі й те, що кочові Сармати, які в середині IV. століття перед Р. Х. зявилися на зміну Скитам, не були такі дики й самі підпадали впливам геленської культури. На півдні України ширілися теж релігійні системи, що створилися в передній Азії, як наслідок культурного переміщення Греків та тубільців у імперії Олександра Македонського й діядохів. З богів особливо почитали Аполона з луком та Діяну зі списом. Головною опорою грецьких впливів на Україні було зовсім згеленізоване Боспорське царство зі столицею у Пантикапеї над Керченською протокою. Воно проіснувало до середини VI. століття після Р. Х.

На зміну кочовим ордам зі сходу наступила хвиля войовничих племен з півночі. Коло 200 р. перед Р. Х. зявилися на лиманах Дністра та Дніпра Бастарни — правдоподібно германська група над берегів Балтійського моря. Тим же шляхом, над нижньої Висли, присунуло на Україну в III. столітті християнської ери германське племя Готів. Ці останні оснували на українських зем-

лях до Дунаю і Карпат велику державу, в якій творили лише тонку провідну верству. Головна маса населення складалася і далі з нащадків тих самих племен, що виступили на нашій землі вже у неолітичній добі, змішавшись із народом малюваної кераміки. Ці тубільчі племена зберегли, принаймні частинно, і власну політичну організацію у формі племенних князівств, які лише визнавали зверхність готського короля. Мабуть саме вони відомі з візантійських хронік під іменем Антів, при чому Греки переховали навіть ім'я одного з таких володарів, забитого Готами — Боза. Готи мали деякий культурний вплив на тубільче населення — від них походить частина українських весільних звичаїв.

Коло 370. р. нашої ери готська держава розпалась під натиском монгольської орди Гуннів, що з глибини Азії посунула на Європу. Головна маса Готів відступила в межі Римської імперії на Балканський півострів, а рештки змішались із тубільчим населенням України, при чому подекуди, як напр. у Криму, вони ще до XVI. століття зберігали свою германську мову. Гунни тільки пройшли українськими степами, а задержались аж на Угорщині. Ще коротше тривав перехід Болгарів (кінець V. століття) та Аварів (середина VI. століття). Після них запанував на

Україні на кілька сот літ спокій. Над долішньою Волгою оснуvalа в цей час орда Хозарів власну велику державу, яка закрила дорогу дальшим хвилям кочовників і уможливила українським племенам знов почати розселення до Чорного моря. В цих часах виступають вони як етнографічно і мовно приналежні до словянської групи; але чи була це приналежність споконвіку характеричною для хліборобського населення басейнів Дніпра та Дністра, чи проявилась вона тільки тепер, як результат того, що войовниче словянське племя виступило в ролі панівної політично-творчої верстви, накидаючи підбитим хліборобам свою мову й звичаї, лишається питанням отвертим. Очевидно, можна оперувати аналогіями: на Балканському півострові войовничі предки Сербів та Хорватів запанували над рештками осілого населення римських провінцій; також і на Московщині невелика верства завойовників-словян підбила численні фінські племена. Але все це тільки шлях аналогій. Якраз останні досліди вважають саме корінну частину української території між Карпатами й Припяттю праобразом Словян.

Так чи інакше, у IX—X. століттях ряд словянських племен заселяв українські землі аж до моря і своїми розбишацькими нападами на Ві-

зантію виявив значне напруження воєнної енергії. Над морем, понад Дністром та Богом, сиділи племена Уличів і Тиверців, над горішнім бігом цих рік починалась земля Дулібів, надприпятські багна замешкували Дреговичі, а Волинь, аж під самий Київ, творила область мирної лісової культури Деревлян; войовниче, але, мабуть, нечисленне племя Полян жило в Київі та його найближчій околиці. Їхня територія перша дістала назву Руси, що їй судилася така велика будучість. На північний схід від Київа, над Десною, мешкали Сіверяни. Ці відомості про українські племена, передані старим літописцем, знайшли своє підтвердження і в археологічних дослідах. З інших згаданих там словянських племен: Радимичі, Кривичі та Полочани, належать до предків білоруського народу, а Словени і може Вятичі влились в етнічний тип Росіян.

3. Повстання і розцвіт Київської Держави.

Племінний поділ передумовлював, розуміється, досить високий степень політичної зорганізованості. Але в часах, про які говорять перші записи київських літописців, себто в кінці IX. й початках X. віку, поодинокі племенні утвори находились уже в стадії розкладу. У формі невиразних звісток доховались дані про суперництво Тиверців та Уличів із Полянами, трохи виразніше, очевидно, завзята боротьба цих останніх з Древлянами. Та з самого початку виступали напр. Поляни й Сіверяни як обєднане політичне ціле. Інші племена одне за другим теж зливаються в спільну державу під проводом полянського центру Київа. Це була конечність моменту. З кінцем IX. століття попало місто Київ у виїмково сприятливі зовнішні умови, опинившись у самім осередку культурного світу. Водяний шлях «із Варяг у Греки», що йшов Дніпром, Двиною та Волховом, сполучав тоді Візантійську імперію, що саме пе-

реживала добу свого другого розцвіту, зі Скандинавією, де теж морська та торговельна експанзія вікінгів досягла свого апогею. Рівночасно зберігав ще значення Багдадський каліфат; на шляху арабських купців до Європи лежав якраз Київ, Куюба мусульманських письменників. На південнім заході значної могутності досягло перше Болгарське царство, якого культурні звязки з нашим Подніпров'ям тільки останніми часами починають знаходити належну оцінку. На перехресті торговельних шляхів, між багатими освіченими сусідами, мусів і Київ зробитися місцем зосередження капіталу, а це знову дало йому перевагу над околицею. Напевне не без допомоги наємних варязьких дружин довершували київські князі свої завоювання, але важно в першу чергу, що саме вони, а не їх сусіди, мали фінансову можливість забезпечити собі висококваліфіковане військо. З другого боку набув Київ також притягаючої сили; він став місцем вигідної наживи супроти близьку і принад, якого не міг остоятись племінний парткуляризм. Першим завданням київських володарів було завойовання і удержання головної комунікаційної артерії Дніпра та Волхова. Створившись в силу сприятливої зовнішньої ситуації, Київське князівство зберегло риси примітивної торговельної держави.

Перший київський князь, про якого відомо було певного, був Олег; в договорі цього володаря з Візантією з 911. року, застережено київським купцям у Царгороді ряд торговельних привileїв. Отже воєнні дії, які могли попереджувати заключення договору, були вдалі для Русі. Пізніший літописний переказ зберіг про них пам'ять, як про похід Олега на Царгород. Значна частина сил, на які сперався цей князь, складалася з наємних варязьких дружин; ця обставина свідчить про великі спроможності київського капітала, хочби й частина заплати воякам йшла в натуріях — харчами або тканинами. Десь коло половини X. віку закінчилось підбиття Уличів і Тиверців, що загрожували шлях на Візантію, і Київська держава вступила в довгу боротьбу з безпосередніми сусідами столиці — Деревлянами. Очевидно, торговельний шлях Дніпро—Волхов був уже певно в руках київських князів і їм лишалися вільні руки для експанзії в інші сторони. Князь Ігор мав навіть полягти у бою з цими новими суперниками. Як певну сторінку з діяльності Ігоря, можна, однаке, подати тільки його договір з Греками з року 944. І тут, як і в умові Олега, на першому плані стоять торговельні справи, очевидно, найважніші для обох партнерів. Умови були вже не такі вигідні для Руси і тому набирають правдо-

подібності вістки про поразку Ігоря в морськім бою під Царгородом. Так напр. обмежено право руських купців закуповувати дорогі тканини у Візантії, себто ця вигідна торговля мала залишатись монополем грецьких комерсантів. Дружин Ігоря, Ользі, приписав початковий літопис остаточне підбиття Древлян і приняття християнства. Відомо, що якось східно-словянська княжня іздила у Царгород за охрещенням і можна приняти як певне, що коло половини X. століття впливи християнства стають помітні у Київі.

За князя Святослава (коло 956—972) вже всі східно-словянські племена прийшли у зв'язок із Київом. Крім того цей князь підбив Фінів у дірочі горішньої Волги, погромив Болгарське царство над середнім бігом цеї річки та напав на Хозар. Хозарська держава, що в VIII—IX. віках переживала епоху свого розцвіту та мабуть тримала під своєю владою і українські терени до цього часу, значно ослабла. Святослав знищив її до решти, здобувши і зруйнувавши головні міста — Ітиль та Саркел. Можливо київський князь плянував опанувати торговельну артерію Волги, що сполучувала Скандинавію з Багдадським каліфатом, так як уже опанував він дніпровський шлях. Але наслідки знищення Хозарії виявились фатальні. Не здержані ніким, посунулі нові хвилі хижих

азійських кочовників на українські степи і то саме в часі, коли Святослав звязав свої сили новою війною на південнім заході, бажаючи завоювати Болгарію. Перемігши ї тут Болгар, Святослав заняв, однаке, на Балкані занадто небезпечну позицію і це довело його до збройного зудару з Візантією. З першою в той час воєнною технікою й тактикою Греків ніяка тодішня європейська держава мірятись не могла. Після ряду боїв, оточений і заблькований в Доростолі над Дунаєм (971.), мусів Святослав помиритися і залишити Болгарію. Під час повороту поляг він у бою з Печенігами —nomadською ордою, що саме прорвалася із Азії.

Великі розміри Київської держави йшли впарі з дуже слабим зв'язком поодиноких її частин. Єдиними носіями державної влади були князь і його дружина — звичайно кількасот вояків, що жили на княжім дворі і уявляли собою збройну силу та урядництво. Коли літопис говорить про завоювання якогось нового племени, то на практиці означало це річний (або і лише одноразовий) збір данини самим князем чи котримсь із посланих ним дружинників. Зібраний часто в натураліях податок мусів вистарчити на державні потреби, себто, в першу чергу, на утримання княжого двору. Ціла держава вважалася особистим маєтком князя і його родини і згідно зі зasadами приват-

ного права він мусів її розділити між усіма своїми синами. З трьох спадкоємців Святослава, Ярополк (972—979) сидів у Київі, Олег у Деревлянській землі, а Володимир на півночі в Новгороді. Між ними негайно почалась ворожнеча. Ярополк переміг Олега, який поляг у боротьбі; його землі знову зєднались з Київом. Можливо, що в цій династичній боротьбі ще грали роля парткуляристичні стремління Деревлян. Наймолодший брат, Володимир Великий (979—1015), прикликавши на допомогу варязькі відділи, опанував Київом і, вбивши Ярополка, залишився одиноким володарем цілої держави. Його панування можна вважати вершком могутності Київа. Він докінчив обєднання українських земель, занявши західну Україну, т. зв. Червенські городи (981). Можливо, що впливи його простягались і на Карпатську Україну. Найупертішу боротьбу дзвелося вести Володимирові з Печенігами, проти яких побудовано здовж Росі цілу систему валів та укріплень. Київ, столиця могутньої держави, залишився у відношенні до кочовників прикордонною твердинею.

Найважнішим чином Володимира було приняття християнської віри (десь коло 988). Це був акт державної необхідності. Лише церква розпоряджала в тих часах освіченими людьми та міц-

ною єпархічною організацією, а цього всього потребувала велика держава для власного втримання. Поганство на Україні не витворило ні окремої священичої касти, ні власної єпархії і це влекувало боротьбу з ним. Певно і уяви про окремих богів були досить неясні, хоч їх і звязують із силами природи (Перун — грім та блискавиця; Хорс — сонце і т. д.). Новіші досліди вказують на Болгарію та на Охридський патріярхат, як на джерело, з якого Володимир міг приняти християнство. Болгарське царство в цей час уже підупадало, а з ним разомтратила значення і його церква, однаке саме це й могло бути в очах київського князя рішаючим моментом. Приймаючи нову віру, необхідно опинялась держава в залежності від її церковної організації. А тому, що царгородський патріярх був зовсім в руках цісаря, мусіла така залежність відбитись і на політичнім житті країни. Ця небезпека, велика сути проти сильної Візантії, меншала з огляду на слабість Болгарії та патріярхату в Охриді, а тому й вигідніше було звязатися з цими останніми. Лише пізніше, коли Візантія завоювала Болгарію (1018), мусів і Київ приняти митрополитів-греків, що подбали по можливості затерти сліди незалежної від них православної церкви на Україні.

Після смерти Володимира вибухла знову колот-

нече між його нащадками, якої поодинокі події неясні, бо найпідприємчіший із синів, Святополк, що з перервами майже чотири роки (1015—1019) втримав владу над Київом, попав у якісь нелади з церковними кругами. Через це виведений він у хроніках, як найчорніший злочинець із епітетом «Окаянного». Він повбивав більшість своїх братів (з яких двоє Борис та Гліб попали пізніше між святі). Це само по собі зовсім не було чимсь незвичайним у поняттях тих часів, коли лише таке кровопролиття могло гарантувати необхідну цілість держави, яку згідно зі звичаєм треба було ділити. Взаємні вбивства братів-спадкоємців були свого роду традицією напр. у франкській монархії Меровінгів. Але з Ярославом у Новгороді боротьба затяглася. Святополк спирається на допомогу короля польського Болеслава Хороброго, якому за це віддав Червенські городи, а Ярослав — на покликаних зза моря варягів. Остаточно Ярослав розгромив Святополка над Альтою (1019) і єдність Київського князівства була ще раз врятована. Що правда, останній син Володимира, Мстислав, князь Тмутороканський, заявився був на Україні та, побивши Ярослава під Лиственом (1024), змусив уступити собі лівий берег Дніпра. Але він швидко помер бездітним і залишив свої володіння у спадщину братові (1034).

Правління Ярослава Мудрого (1019—1054) своїм зовнішнім блиском дорівнювало часам Володимира. Коли після смерти Болеслава Хороброго (1025) вибухла в Польщі межиусобиця, приснав Ярослав назад до Київа Червенські городи. Ще важнішим успіхом був рішучий розгром Печенігів під брамами Київа, коли вони 1036. наважились напасті на столицю. Після цього вони зникли взагалі з українських степів, а князівство дістало на яких тридцять літ спокій від грабіжних кочовників. В 1043. році розпочав Ярослав останню в нашій історії війну з Візантією. Напад на Царгород не вдався: Греки розбили сухопутне військо, що йшло під проводом воєводи Вишати, а «грецьким вогнем» спалили багато руських кораблів перед Царгородом. Але відступаючій флоті вдалося розбити послану навздогін грецьку ескадру в лимані Дніпра. Правдоподібно у звязку з цею війною вступив на митрополичий престол у Київі в перший раз Українець — Іларіон, один із найвидатніших наших письменників. Невдалий перебіг війни, однаке, змусів Ярослава до уступок і 1051. Іларіон зрікся свого становища, а наступником його став знову присланий із Царгороду Грек. На часи панування Ярослава (коло 1052) припадає перше списання існуючих норм звичає-

вого права, т. зв. «Руська Правда» — найстарше словянське писане право взагалі. Варто ще згадати за широке споріднення Ярослава з усіми найвизначнішими правлячими домами Європи. Наймолодший його син Всеволод мав за жінку навіть візантійську принцесу, найвище можливе подружжя в тих часах.

4. Гегемонія Київа на сході Європи.

Державу свою Ярослав поділив між семеро своїх синів і це стало початком її дефінітивного розпаду. Однаке, Київ остільки переважав інші землі багатством та могутчістю, що володар його залишався ще довго наймогутнішим на сході Європи. Не диво, що незабаром почалась між поодинокими спадкоємцями боротьба за це місто, тим більше, що в ньому засів нелюблений киянами старший Ярославів син, Ізяслав, (з перервами 1054—1078). Теоретично існувало поняття старшости між братами, але воно не було міцно вироблене і правним володарем міг бути кожен член княжої династії, що десь у цих часах почала виходити себе від легендарного варязького прізвідця Рюрика. Але крім дедалі все більшого поділу поодиноких земель між дальшими нащадками ріжних ліній Ярославових синів, по мірі того, як швидко множились поодинокі княжі родини, були і об'єктивні причини розпаду державної єдності. Занепад Візантії, Скандинавії та Багдад-

ського каліфату позбавив Україну вигідних торговельних партнерів. Грошеве господарство почало занепадати і великий князь у Київі вже не мав змоги утримувати відповідну для оборони всеї землі кількість війська. А заняття чорноморських степів новою дуже дикою і хижою ордою Половців в шестидесятих роках XI. століття поставило народ перед необхідністю боротьби за існування. Ряд дрібних князів зі своїми дружинами з окремих волостей лекше міг оборонитись від постійних, але звичайно невеликих кочовничих наїздів. Тому поодинокі місцевости швидко зрослися зі своїми князями і бачили тільки в них своїх володарів та оборонців. Зрозуміння необхідності державного роздроблення виступило ясно в тогочаснім суспільстві. Взаємна різня братів спадкоємців, як після смерті Святослава та Володимира, стала неможливістю. Саме в цей час почали літописці творити «окаянну» репутацію найенергійнішому братовбивці Святополкові. Князь із дружиною стали тепер вартістю і кожне значніше місто тільки й мріяло здобути собі свого окремого князя. Так замість партікуляризму племінного з X. століття почав з кінцем XI. століття зазначатись партікуляризм територіальний. Найскорше відокремилася Галичина, де засіли князі лінії Ростислава Ярославича. Швидко ство-

рили відрубну цілість теж Сіверщина та Переяславщина. У першій з цих земель міцно засіла династія Ольговичів, потомків Святослава Ярославича. Натомість Волинь та Турово-Пінщина, хоч і мали часто своїх власних князів, ще довго перебували у тісному звязку з Київом.

Зберегти в таких обставинах, принаймні теоретичну єдність землі, можна було лише, надавши київському князеві титул цісаря, або короля, який стояв би морально вище над територіальними князями. Але на відповідне для цього напруження політичної думки Київська Русь не спромоглася. Володаря «золотоверхого» міста називали, правда, «великим» князем, але цей епітет не надав йому ніякої особливої ваги. «Великими» стали себе незабаром іменувати також князі Чернігівські, Смоленські, а на російських землях — Рязанські та Владімірські. Вина за цю політичну недальновидність падає на інтелектуально провідну верству — духовенство. В Німеччині саме воно стало головною опорою цісарства. Коронуючись (962) на цісаря Священної Римської Імперії, Отто Великий якраз заснував свою могутність на службовому духовенстві, залежному від нього у своїх земельних наділах. Але на Україні духовенство було чуже, грецьке, ніяк не заінтересоване у вивищенні київського князя.

Українець, митрополит Іларіон, величав Володимира Великого «каганом». Цей хозарський титул скоріше всього можна прирівняти до титулу «царя». Іларіон певне мав на увазі, як митрополит, авторитетом Божим піднести значіння київського князя. Володимир став по його словам «єдинодержцем землі своєї» і «вподобився посіщення Вишнього», а сина Ярослава, возведеного Богом од чресел його, «зробив Господь наступником у владі*). В цьому були готові зародки концепції Богом вивищеної київської династії. Але володіння Іларіона було коротке і його велика ідея не знайшла послідовників.

Заволодіти Київом міг, коли йому усміхалося щастя, кожен князь, навіть так сумнівно споріднений з Рюриковичами, як Полоцька династія, що можливо ніколи й не підлягала Київу. Війна проти цеї першої білоруської держави завше була дуже популярна серед українських князів, які для неї залишали свої домашні усобиці. Над рікою Немизою 1067. розбила коаліція синів Ярослава полоцького князя Всеслава. Полоненого його привезли до Київа, але тут міське населення

---

*) Цит. по: Грушевський Історія української літератури II, 65—67.

візволило його і наставило собі князем, вигнавши Ізяслава. Через кілька місяців Всеслав утік назад до Полоцьку. Так само, користаючись із непопулярності Ізяслава, захопив був київське княження чернігівський Святослав II. Ярославич і затримав аж до своєї смерти (1073—1076). Правдиво зростися з містом судилося, однаке, лінії наймолодшого брата Всеволода, що наслідував Ізяславові (1078—1093). Літопис критикує цього князя за те, що оточив себе молодшими дружинниками і не слухав ради старих досвідчених мужів. Неперечно, вийшов цей закид з кругів саме значної київської аристократії, яка мала близькі стосунки з монастирями, де писались хроніки. Відома постать такого аристократа Яня Вишатича, сина погромленого Греками воєводи. Вишатич належав до найбагатших і найвпливовіших мешканців столиці й славився своєю побожністю. Очевидно, дійшло в Київі в другій половині XI. віку, мабуть, не без звязку зі заворушеннями часів Ізяслава, до зросту значіння старших, спертих на власні земельні маєтки, дружинників. В зближенні з масою вояцтва треба бачити спробу розумного і хитрого князя зміцнити свою владу та знайти опертя проти завеликих претенсій вищого вояцтва.

Може власне завдяки цьому загостренню

після смерти Всеволода престол перейшов не до його сина Володимира Мономаха, а до старшого в роді Святополка II. Ізяславича (1093—1113). Це був мало здібний і нерішучий володар. Щоби врятувати свою землю перед нападами кочовників, він одружився з донькою ватажка Тугоркана. Та це нічого не помогало: половецький хан Боняк знищив навіть найбільшу київську святиню, Печерський монастир. Десь у кінці XI. віку зникають і чутки про форпост Українців над Чорним морем — далеку Тмутурокань. Очевидно, стала вона жертвою половецького натиску. Вся вага боротьби зі степовиками впала на Володимира Мономаха, який сидів на найбільше висуненім на півдні, Переяславськім князівстві. Бажаючи дістати допомогу інших земель, заініціював Мономах зїзд князів у Любечі (1097), який мав затвердити за кожним з них посідання його волости і таким коштом досягти спільної акції проти степу. Князі, кожен забезпечений землею за себе і нащадків, не боячись, що йому вирвуть його частину, розуміється, міг значно повніше присвятити себе справі боротьби з номадами. Але відразу після зїзду Святополк II. вхопив і осліпив галицького князя Василька Теребовельського. В наслідку вибухла нова межиусобиця, чого якраз хотів у

власнім інтересі уникнути Мономах. Політика Мономаха знаходила співчуття у найширших колах громадянства і для них він залишився головним героєм спільніх успішних походів проти Половців на початку XII. віку (1103, 1107). Особливо похід 1111. р., закінчений страшним погромом кочовників над річкою Сальницею, надовго звільнив Україну від грабіжних нападів.

Не диво, що після смерті Святополка II. кияни, всупереч постановам Любецького зізду, який гарантував кожній родині її волость, вигнали сина покійникового і покликали, вславленого недавніми перемогами, Володимира Мономаха до себе (1113—1125). Місто залишилося при своєму виборі і зберегло вірність славному князеві та його потомкам. Але все ж це революційне покликання стало причиною столітньої боротьби нової київської династії з чернігівськими Ольговичами, старшою лінією Ярослава Мудрого, які вважали свої права на Київ більшими. Справді, за панування зручного політика Мономаха, що обєднав під своєю владою Київщину, Волинь, Переяславщину, Смоленщину, Новгород та діріччя горішньої Волги, до серйозної боротьби не дійшло. Ціла східня Європа без спротиву визнавала першенство Київа. Так само вмів і син його Мстислав (1125—1132), силою особистого авто-

ритету, без війни зберегти провідне становище. Князівській енергії давав він вихід у популярних спільніх походах на Полоцьк (1130). Тільки брат і наступник Мстислава, Ярополк, не мав уже здібностей на труду ролю провідника всеї Руської землі. Крім того сіверські Ольговичі знайшли собі союзника в Галичині, яка теж чулася загроженою могутністю Київа. Це останнє князівство росло в цей час на силах. Сини Ростислава Ярославича: *Володар* перемишльський та осліплений *Василько* теребовельський жили в згоді. Після смерти обох братів зідналась ціла земля під владою одного князя, сина Володаревого, *Володимирка* (1124—1153), хитрого політика й упертого ворога Київа.*) З його допомогою захопив київський стіл після смерти Ярополка, *Всеволод II*. Ольгович зі Сіверщини (1139—1146). Видатний політик втримався він у Київі аж до смерти, але його спроби забезпечити тут панування своєї династії не вдались, не дивлячись на те, що він готовий був скупить це забезпечення від київських міщан значними обмеженнями княжої влади в їхню користь. Київщина не спокусилася ніякими привілеями, щоби лише збе-

*) Ім'я „*Володимирко*“ — призирливий димітутив ворожої галицькому князеві Київської літописі. Справжнє ім'я його було *Володимир*.

регти вірність молодшій лінії Ярославичів: інтересний приклад інтенсивності партікулярного патріотизму в поодиноких землях. Зараз же після смерті Всеволода захопив Київ талановитий внук Мономаха, Ізяслав II. Мстиславич (1146—1154) з Волині, а кияни самі вбили брата Всеволодового, Ігоря, та привітали поворот їх улюбленої династії. Однаке, тепер усобиця почалась серед неї самої. Син Мономаха, Юрій Довгорукий, князь суздальський, спираючись на свої словяно-фінські землі, заявив претенсії на Київ. Це вперше сягала політично сконсолідована московська держава по гегемонію в східній Європі. Та Київ був ще досить сильний, щоб устоятися проти спілки Суздалю з Галичем, а в особі Ізяслава II. знайшов він лицарського вождя. Юрієві вдалося лише на короткий час захопити столицю. Слідом розгромив його Ізяслав біля могили Перепетихи (1151) і звернувся проти Галичини. Однаке його успіхи проти Володимиркового сина, Ярослава Осмомисла, перебила передчасна смерть.

Остання епоха сили та значіння колишньої резиденції Володимира Великого за Ізяслава II. знайшла свій вираз у ще одній спробі наперекір царгородському патріярхові поставити митрополита з місцевих. Собор із шести єпископів вибрав видатного письменника і ученого Клима

Смолятича (1147—1155), але після смерти Ізяслава втратив цей останній всяке опертя і мусів зріктися митрополичого стільця. Вигнавши інших суперників, віхав Юрій Довгорукий до Київа (1155—1157), але після його скорої смерти влаштували кияни різню ним приведених знена-виджених суздальців. Після дальнього кілька-літнього переходу з рук в руки віддихнуло місто на деякий час під берлом брата Ізяславового, Ростислава, князя смоленського (1161—1167).

5. Боротьба за гегемонію в східній Европі.

Зі смертю Ізяслава II. скінчився період переваги Київа на сході Європи. Город тратить щораз більше своє давнє значіння, а згадані вже зовнішні причини, в наслідок яких Україна з осередку культурного світу пересунулась на загрожену номадами периферію, спричинювала і дальший занепад його багатств і торгівлі. Це видно і по тому, що в боротьбі за нього починають після смерти Ізяслава й Ростислава брати перевагу несимпатичні киянам суз达尔ці чи Ольговичі. Очевидно, місто вже не мало голосу в своїй власній долі. Але й чернігівські князі не здобулись на більшу політичну міць зі своєї, в силу сильного розмноження роду Ольговичів, поділеної на найдрібніші уділи, Сіверщини. Дійсна гегемонія на сході Європи переходить до російського князівства Ростова, Суздалю і Владіміра, що в цей час об'єдналися під синами Юрія Довгорукого — Андрієм Боголюбським (1157—1174) та

Всеволодом Великим Гніздо (1176—1212). Сузdalська гегемонія затяжіла над Україною. Андрій та Всеволод хотіли звести Київ на становище другорядне. Для цеї цілі старались вони тримати там слухняних їм князів та часто їх переміняти. Для цеї цілі улаштовано і страшний розгром безборонного міста, що добровільно відкрив суздальському військові свої брами (1169). Зручна політика північних князів та великі ресурси, що вони могли витягнути зі своєї землі, якої пасивне фінської крові населення дозволяло на початки князівської централізації, допомагали їм до успіхів. Змякшувала цю гегемонію лише чисто мілітарна краща боєздатність Українців, що виявилась вже біля Перепятин. Так 1172. року князь Мстислав із Мономаховичів, оточений у Вишгороді Андрієм Боголюбським, не тільки від거жав облогу значно численішого війська, але й погромив його та змусів до ганебної утечі. Маленькі українські князі не мали, однаке, змоги використати такі успіхи, а великий князь Суздалю завше вмів настренчити їх одних проти других. Навіть коли Київ на довший час попав в одні руки Святослава Всеволодовича чернігівського (1176—1194), то це не могло підняти його могутності. Щоб спокійно ним володіти, мусів Святослав відступити своїм суперникам усі прина-

лежні до Київа землі і засісти у позбавленому провінцій місті. До того в 70—80-их роках XII. століття знову оживились половецькі напади, вимагаючи побільшеної уваги в бік степу.

Єдиною силою, що могла творити противагу північному Суздалеві, була Галичина. Син Володимира, Ярослав Осмомисл (1153—1187), довгим мирним правлінням підніс свою країну на значний степень могутності. Зовнішні обставини цьому сприяли: це була епоха Хрестових походів і в звязку з ними піднялось значіння шляхів, що звязували західну Європу з Орієнтом, отже теж і річних ліній Прута й Дністра. Очевидно, роля їх лишалась все ж побічною, тому їй багатством і силою Галичина ніколи не могла зрівнятися з Київською державою. Всеж Ярослав Осмомисл використав вигідну ситуацію, опанувавши всю течію Прута й Дністра та станувши над Чорним морем. В відчутті своєї сили змінив він традиційну політику свого батька і заняв неприхильне до Суздалю становище.

Слабим місцем Галичини була наявність побіч князя і дружини ще одної політичної сили, міцно звязаного зі землею — боярства. Ця, на західно-европейський взірець сформована земельна аристократія, стреміла до обмеження княжої влади і вічними заворушеннями унеможливлювала дале-

косяглі політичні підприємства. Звязані з могучістю боярства соціальні обставини певно вплинули і на появу півкочової української людності на нижньому Дністрі й Прutі, відомої під назвою «бродників». Характерно, що лише для Галицького князівства представляла ця степова збиранина якусь соціальну небезпеку і про напади бродників відомо головно на галицьке Пониззя. Співчуття з ними серед населення, з опозиції до існуючого ладу, виступило теж в першу чергу на західній Україні. Коли свояк Ярослава Осмомисла, князь Іван Берладник, пробував з допомогою бродників здобути собі Галичину, то він знайшов підтримку серед селянства, яке збігалось до нього (1159). Сам володар Галичу мусів, очевидно, шукати інших шляхів для боротьби з боярством. Сліди такої боротьби треба бачити в родинній трагедії Ярослава Осмомисла, його житті з Настасією Чагровою з незначного боярського роду, та занедбанні легальної жінки Ольги суздальської. Князь, очевидно, шукав опори в нижчих воєнних верствах. Але значніші бояри безкарно спалили Настасію на кострі і змусіли Ярослава до дального співжиття з Ольгою, отже княжі заміри потерпіли невдачу.

Син Ярослава, Володимир (1187—1198), не був людиною, яка б могла справитись із бояр-

ською опозицією. Вигнаний із Галичини, приводив він на неї Угрів і остаточно вернув собі батьків стілець лише завдяки протекції німецького цісаря Фридриха Барбаросси та Всеволода суздальського. Використати можливості Галичини для скинення московської гегемонії на Україні могла лише видатна рішуча людина, яка мала би ієвне опертя проти всесильного боярства. Таким був унук Ізяслава II, володимирський князь Роман Великий (1199—1205).

На Волині теж уже існувала сильна верства осілих на землі дружинників. В протилежність до Галичини, волинське боярство мирно уживається із князями, а зокрема виріжнялось міцною віданістю родові Мономаховичів, з якого походив Роман. Маючи тверду опору в своїм Володимирі, Роман міг не рахуватись з настроїми галицької аристократії, а свободно використовувати засоби країни для побудування великої держави. Опанувавши Галичину, відразу почав Роман об'єднувати українські землі. Він захопив Київ і посадив там свого підручного князя, Інгваря луцького. Таким чином вирано Подніпров'я з під чужої гегемонії; Всеволод Велике Гніздо не наважився противитися Романові а волів покінчти діло миром. Кількома походами на Половців, Роман остаточно підрізав їх воєнну силу. Цим

підприємством володар незагрожених кочовниками лісних теренів, показав своє зрозуміння до потреб всієї України та здобув моральне оправдання для свого верховодства в ній. Боротьба зі степом серед завше життєво заінтересованою цею справою суспільстві служила вже від часів Мономаха найкращим засобом здобути собі признання і популярність. Далі прилучив Роман до своєї держави Підляшша та Турово-Пінщину. В самім розмаху своєї імпонуючої діяльності поляг він у сутичці з Поляками під Завихостом на Вислі.

Всі здобутки Романа були тепер змарновані. Всеволод сузdalський знову простер свою гегемонію над Київом. Знову шокілька місяців почали мінятися там князьки, хоч тепер може перевагу мали чернігівські роди. В Галичині вибухла усобиця, що потривала кілька десять літ і дістала назву «великий мятеж». Малі діти Романа мусіли тікати на Волинь, а потім до Польщі. До Галича покликали бояри насамперед трьох братів сіверських князів Ігоревичів*). Ці, однаке, спробували увільнитись від контролі бояр, улаштувавши різню найвидатніших їх представників.

---

*) Синів відомого зі „Слова о полку“ Ігоря Святославича.

Ігоревичі своєї мети не досягли. Решта бояр закликала на допомогу Угрів і, піймавши своїх князів, повісила їх (1211). Один із бояр, Володислав Кормильчик, сам спробував проголосити себе князем, але також не втримався. Всі ці події — різня, повіщення князів, проголошення князем боярина — являються зовсім виїмковими у давній українській історії і свідчать про велике роззлоблення воюючих сторонництв. Угорський король Андрій II. та польський князь Лешко заключили між собою в Спиші умову (1214), згідно з якою Галичину діставав малолітній угорський королевич Кольоман (5 літ), оженившись із ще молодшою польською князівною Соломеєю (2 роки). Фактичне правління краєм залишилося в руках начальників мадярських залог. Синам Романа, підростаючим Данилові й Василькові, віддано Володимир. Занедовго, однаке, посварились межи собою Лешко й Андрій II. і цим скористався новгородський князь Мстислав Удальй (1219—1227), щоб самому опанувати Галичину. Як добрий вояк, побив він угорські й польські війська, але сам бездітний, погодився визнати мадярського королевича своїм наступником.

Тимчасом Данило та Василько при вірній підтримці відданого їм волинського боярства скріпляли своє становище. Їм удалось здобути

Холмщину і обєднати довкола себе майже цілу Волинь. З боку північних князів спротиву не було, бо в Суздалі після смерти Всеволода Велике Гніздо вибухли власні усобиці. Данило швидко заняв видатне становище серед українських князів, тим більше, що за прикладом батька свого Романа, брав він живу участь у боротьбі з кочовниками, хоч його в захищенні Волині ці справи безпосередньо не обходили. Половці до цього часу втратили значіння, але 1224. року показалась зі сходу нова орда — Татари. Перший удар їх спрямувався очевидно якраз на Половців. Загрожені кочовники звернулися за допомогою до українських князів і ці останні, на спільній нараді, постановили вирушити проти нового ворога. В поході взяв участь і Данило. Татари послали бути до князів посольство зі заявою, що вони воюють лише з Половцями, але князі на нейтралітет не погодилися. Рішення першим задиратися з Татарами, ідучи вперед у степи, часто ганилося в історіографії, але ця догана оправдана лише остаточною невдачею. Саме по собі рішення при допомозі вже ослабленої, напів засимільованої орди не допустити нових небезпечних кочовників навіть до меж України, належить до найдалекозоріших в українській політиці; цим разом не повторилася по-

милка Святослава з Хозарами. Інша вже річ, що численна здисциплінована сила «безбожних Моавитян, званих Татарами», занадто переважала розсварених і зависних один на одного князів. Похід закінчився повним розгромом спільників у битві над Калкою, де полягла більшість князів, а взяті в неволю — замучені. Татари на цей раз не використали успіху, а повернули назад до Азії.

Поразка над Калкою не зменшила сили й енергії Данила і незабаром після смерти Мстислава Удалого (1228) вступив він в останню боротьбу за Галич. Суперниками його були спершу угорський королевич Андрій, а потім, підпомаганий Уграми, чернігівський князь Ростислав. Але властивим ворогом Романової династії залишились місцеві бояри. Галицько-Волинський літопис, головне джерело відомостей про «великий мятеж», писаний гарячим сторонником Данила, і звідти походить оцінка боярства, як анархістичного, несталого і віроломного. Але це боярство більше ніж тридцять літ уперто боролось з Романовичами і коли в чому виявило подивугідну сталість і однодушність, то якраз у ненависті до цієї династії. Без якогобудь глибшого ідейного обґруntовання така довга і уперта ворожнеча трудно мисліма. Мотиви, якими бояри

оправдували свою діяльність, не відомі. Зі звістки про стятого Данилом «за гордість його» боярського прихильника, співця Митуси, можна думати, що існувала навіть полемічна література (може лише усна) проти Романовичів. Цей останній домисел має тим більшу правдоподібність, що вище галицьке духовенство, отже головна культурна верства, була настроена однаково з боярством. Відомий спротив галицького єпископа Артемія, коли Данило в останнє здобував Галич а горожане добровільно передались на його бік. Примушений вийти назустріч Романовичеві, єпископ мав, по словам літопису, усмішку на устах, але очі повні сліз. Остаточно Данило переміг і його супротивники перейшли в історію з епітетом «коромольників».

Галич багато разів переходив з рук у руки; аж 1238. р. заволодів ним Данило остаточно. Це була хвилина, коли йому вдалось об'єднати майже всю Україну. Він вирвав навіть Київ із рук слабих чернігівських князів та посадив там свого відпоручника тисяцького, Дмитра. Пере хрестила Данилові заміри татарська пожога. Внук Чингісхана, Батий, зявився 1236. у східній Європі з великим військом, що своїм вишколом і тактикою далеко переважало тодішні європейські почоти збройного лицарства. Після

завоювання волжських Болгар та Московщини, зявився Батий на Україні. 1239. взяв Чернігів та Переяслав, 1240. — Київ, і руйнуючи та палічі дальші міста, пройшов аж на Шлеськ та до Угорщини. Однаке ряд волинських міст зумів оборонитися, в першу чергу Кремянець. В 1242. році повернувся Батий назад і заснував над Волгою т. зв. Золоту Орду, яка володіла майже половиною Європи. В літописи ввійшли татарські вбивства та знищення сильно перебільшеними. Конкретно відома велика релігійна толерантність Татар, а, отже, і пошана до культурного життя підбитих народів. Як би Володимир, Берестя чи інші міста були вирізані до решти, Данило, якого головною опорою була Волинь, не мав би вже того значіння, що давніше. Тимчасом цього не видно і хоч син Романа мусів визнати татарську зверхність, то Батий трактував його з певною пошаною як сильного васала. Це виразно виступило в літописнім оповіданні про поїздку Данила в орду. Випивши кобилячого молока (кумису), що символізувало визнання татарської зверхності, дістав Данило в дар від хана, як більш для себе відповідний напіток, вино. Це означало знову респект хана перед ще не зломленою силою Галицько-Волинського князівства. Недурно-ж відчуло оточення князя по-

дорож його до орди як страшну ганьбу. При зовсім зломанім опорі це почуття не могло б мати місця. Недурно-ж в 1245. році зміг Данило під Ярославом нанести велику поразку угорсько-польському військові, що допомагало претендентові на Галич, Ростиславові чернігівському. Ця перемога на сотню літ поклала край зазіханням чужинців на українські землі і остаточно закріпила західну Україну за династією Романа. Лементи про татарські звірства більше звучать як агітаційний засіб заохоти до дальшої боротьби. В них треба бачити тогочасну воєнну «Гроельпропаганду» проти орди.

Положення Данила залишилось все ж дуже скрутним. Дрібні чернігівські князі обернулися у верству більших землевласників і вповні призначали владу Татар. Також і київські володарі стояли в залежності від ординських баскаків, а самі промишляли степовими розбоями. На західній Київщині та на Поділлю дійшло навіть до повного розпаду київсько-дружинного устрою. Поодинокі сільські громади віддавалися прямо під татарську зверхність і платили баскам данину, залишаючись у своїм внутрішнім житті під керівництвом власних князів, ніяк не споріднених з династією Руриковичів. До таких належала Болоховська земля, якої географічне

положення точно не відоме (мабуть горішнє Побожжя). Татарське правління забезпечувало їх зі зовні, але Болоховські князі не обмежились спокійним господарюванням на своїх землях, лише відразу почали експанзію вбік Галицько-Волинської держави. В 1241. році вони невдало пробували захопити Бакоту. Знов характерно, що наступ цих народоправних громад звернувся не проти нікчемних решток князівського побуту Київа й Сіверщини, а якраз проти досить міцного аристократичного устрою західних земель. Очевидно, саме в цей бік, як давніше від бродників скерувалась соціально-атракційна сила народовластя під татарською зверхністю. Серед невдоволених боярсько-дружинним устроєм завше могли Болоховці знайти собі прихильників і таким чином являлись вони небезпечним ферментом по сусідству. Питання його ліквідації було питанням внутрішнього ладу Данилової держави. Але була й інша причина, що мусіла довести до зудару з Татарами. Галичина-Волинь залишались невеликим, зі всіх боків стисненим сильними сусідами, краєм. Тривалий рятунок могло дати лише обєднання зі східно-українськими землями, себто відновлення політики Романа і своєї власної з перед 1240. Данило почав систематично готуватись до немину-

чого порахунку з Золотою Ордою, будучи замки та стараючись позискати собі в Європі союзників для Хрестового походу проти Татар. Скоріше всього заприязнився Данило з угорським королем Белою IV, що сам сильно потерпів від Татар. Але замість допомоги втягнув цей останній Данила у вир европейської політики, в боротьбу за спадщину по вимерших австрійських герцогах Бабенбергах (1246—1261), де Данило виступив разом з Угорщиною проти чеського короля Пшемисла-Отокара II. Добре відносини з польськими князями, особливо з Конрадом Мазовецьким, втягнули Данила у війну проти литовського князя Мендовга, яка закінчилася з покревненням об обох володарів, при чому Данило дістав на півночі землю Ятвягів, а його син Шварно — вигляди стати спадкоємцем Мендовга. Великі надії покладав син Романа на допомогу папи при організації Хрестового походу проти невірних Татар, а взамін обіцяв він церковну унію. Ці надії завели: папа тільки прислав королівську корону, якою Данило й коронувався в Дорогичині 1253. Нарешті кількома походами (1252, 1254) систематично понищив Данило Болохівські волості. Але реальні помочі так ні звідки й не було, а тимчасом Татари виступили проти короля. Полководець Бурундай з сильним військом зажадав збу-

рення побудованих фортець. Будучи сам без спільників, Данил мусів скоритися. Тільки його улюблену резиденцію, Холм, вдалося врятувати перед знищеннем. Скоро після цеї катастрофи своїх плянів помер і король Данило (1264).

6. Кінець Галицько-Волинської держави.

Властиво про катастрофу можна говорити лише з точки погляду залишення експанзивних плянів Данила на східню Україну. Як політичний організм у конфлікті з Золотою Ордою, Галицько-Волинська держава не лише встояла, але й зберегла фактичну незалежність, визнаючи хіба номінально татарську зверхність. Особливо виразно видно це по тому, що крім Данила ніоден галицько-волинський князь більше не їздів до Золотої Орди. Тимчасом східноукраїнські володарі (не кажучи вже про московських) мусіли, принаймні, вступаючи на престол, їхати ви-прошувати собі підтверджуючий ханський ярлик. Без такого ярлика вони ще не вважались князями. Соціальну небезпеку з боку Болоховців і всяких «татарських людей» вдалось Галицько-Волинській державі знищити. Це один з небагатьох випадків в історії, коли українська провідна верства зуміла справитися з національ-

ним і соціальним питанням. Приймаючи на увагу трудне становище супроти могучої орди, треба признати тим більшу заслугу таким як печатник Курило, дворський Андрій і інші ледве знані по іменах сподвижники Данила, з яких складалася ця верства. Але все ж невдача плянів короля мала характер катастрофи: вона припечатала долю Галицько-Волинської держави, що залишилася скалком української території рано чи пізно засудженої на загубу серед сильніших сусідів. Про новий наступ на ордугоді було й думати. А зречення з природніх та людських резервуарів східної України означало зречення з можливості стати першорядною воєнною потугою. Наступники Данила не змогли стати тим ядром, довкола якого кристалізувався би визвольний протитатарський рух і так втратила їх держава всяку рацію існування. На базі цього твердження нічого не зміняє обставина, що завдяки внутрішнім усобицям у Польщі й Угорщині, позиція сина Данилового, Льва I. (1264—коло 1301), була ще досить близкую. В рр. 1281—1283. вдалось йому навіть сягнути за гори і на досить довгий час заволодіти Карпатською Україною. Переходово панував Лев також і в Люблині. На Волині сидів син Данилового брата і вірного поміщника Василька († 1270), Вол

лодимир (1270—1289), і молодший брат Льва, Мстислав. Хоч всі ці князі не дуже ладили між собою, але в зовнішній політиці виступали вони солідарно. Вся держава з'єдналася знову під берлом короля Юрія I. Львовича (приблизно 1301—1308). З королівського його титулу можна думати, що він відновив зносили з папою, як за Данила. Резидував Юрій у Володимири; видимо Волинь і далі лишалася головною опорою княжої влади.

Найбільшим успіхом короля було заснування галицької митрополії (1303). Після спустошення Київа Татарами, почали митрополити - Греки вчащати на Московщину, де під татарською владою залишились багатші князі, які їх могли краще протегувати. Тим самим українська церква почала попадати під чужий ворожий вплив. Коло 1300. митрополит Кирило III. назавше переселився спершу до Владіміра, а потім до Москви, Україна залишилася без церковного голови. Тоді Юрієв I. вдалось добитись у царгородського патріярха засновання нової митрополії в Галичі, яка проіснувала до кінця держави Романовичів (1347), коли її завдяки інтригам Москви патріярх знову скасував. За наслідників Юрія I., Льва II. та Андрія (приблизно 1308—1323), які правили разом, втратила Галицько-Волинська

держава Карпатську Україну на користь Угорщини (біля 1320), та Турово-Пінщину на користь Литви, яка перебрала справу об'єднання та визволення українських племен. Ці всі втрати були симптоматичні: королі Карл-Роберт угорський і Владислав Локетек польський перевели далекоїдуче об'єднання своїх народів і починали натискати на державу Романа, що від часів Льва все ще по інерції дотримували добросусідські взаємини зі слабнутою ордою.

Князь Юрій II. Болеслав (1323—1340) походив з князів мазовецьких і доводився лише родичем Андрієві та Львові II., що зійшли зі світу, не залишивши нащадків. Галицько-Волинський трон припав йому по вибору бояр, які, очевидно, зискали сильний вплив на діла управління. Правильно оцінюючи небезпеку зі заходу, шукав Юрій II. союзу зі спорідненою потугою Литовсько-Руського князівства Гедиміна та надав його синові, Любартові, Луцьк. Скорі попав він у непорозуміння з галицькими боярами, які й отруїли його. Можливо, що це отруєння сталося у звязку з чужоземною інтригою. Польща і Угорщина заключили між собою 1339. союз, договорившись про поділ спадщини Романовичів; на першу ж вістку про смерть Юрія II. Болесла-

ба, вирушив польський король Казимир Великий на Галичину. Та цим разом вдалось йому закопити лише деякі пограничні міста (мабуть Сянік). Перемишльський воєвода Дмитро Дет'ко встиг згуртувати довкола себе боярство і привідати на допомогу Татар. Галичина визнала князем Любарта, що вже сидів на Волині († біля 1384), хоч у дійсності вся влада лишалась в руках боярської олігархії. Признання Гедимінового сина, розуміється, забезпечувало підтримку Литви-Русі, але ця остання, звязана війною з німецькими лицарями, Татарами і Московщиною, не була в стані багато допомогти. Остаточний вислід залежав від настроїв населення.

Здисципліноване, завше солідарне зі своїм князем, боярство Волині зуміло відстояти власну землю, а розбита безсила галицька аристократія попала до польської держави. В 1349. році, після смерті Дмитра Дет'ка, захопив Казимир Великий майже всю Галичину. В слідуючім році дотворився він з королем Людовиком угорським, що спадщина Романовичів має належати угорській короні, але до життя Казимира надана в лен королеві Польщі. Союзники, однаке, не доцінили упертості Любарта і його Волиняків. Похід Людовика і Казимира в р. 1352. закінчився нічим після невдалої облоги Белза, що його успішно

оборонив воєвода Дрозд. Після кільканадцяти літ боротьби, вдалося було Казимиrowi захопити Володимир (1366), але зі смертю його всі здобутки Поляків на Волині були знову втрачені (1370). Аж 1377. дефінітивно відступив Любарт Людовикові, тоді вже королеві угорському і польському, Белз і Холм, а решта Волині натомість могла спокійно залишитись при великім князівстві Литовсько-Руськім.

В Галичині призначив Людовик під своєю зверхністю правителем князя Володислава Опольського (1372—1378), якого завданням було приготувати тридцять літ заняту Поляками країну до безпосередньої злуки з Угорщиною. Але після смерти Людовика (1382) почались на Угорщині внутрішні заворушення, в той час, як польські пани однодушно скупчилися довкола його молодшої доньки Ядвиги. Унія Польщі з Литовсько-Руською державою в Креві (1386), зміцнена шлюбом Ядвиги з великим князем Ягайлом, рішила долю Галичини. Року 1387. вступила королева польська туди на чолі невеликого війська і майже без спротиву заволоділа цілою країною. Спочатку Ягайло не хотів змішувати цього свого надбання з іншими землями королівства польського, а трактував його як свою особисту власність. Це було йому вигідно, бо та-

ким чином міг він притягнути українське боярство і до плачення податків і до дійсної воєнної служби; і від того, і від другого польська шляхта була вже звільнена. Як це важно було для короля, показала битва під Грінвальдом 1410., що зломила силу Хрестоносного Ордену: з 15 польських полків у цій битві—7 було набрано з українських земель. Але під натиском польських панів, що стреміли до набуття вільних теренів на новоздобутих просторах, мусів король крок за кроком уступати, аж нарешті 1434. прийшло до повного зрівнання в правах Галичини з Польщею.

Ще до кінця XV. століття була ця країна обlastю постійних заворушень, головну роль в яких грали селянство і дрібна шляхта, що витворилася в наслідок польських реформ із боярського стану. Трудно сказати, чи було в цих рухах щось із національної нехіті проти напливаючих польських зайд, чи відбувались вони на чисто соціальному тлі аналогічно як аграрні рухи в середньовічній Європі — повстання Уота Тейлора в Англії 1388, жакерія у Франції (1358), або селянські війни у Німеччині, початі «штурмом на Готу» 1391. Напевно знаходили ці заворушення підтримку в сусідній Молдавії, що саме переживала під владою Стефана Великого

(1454—1504) епоху своєї найбільшої могучості і дуже прагнула урвати собі від Польщі принаймні Покуття. Завершились ці рухи великим повстанням *Мухи* (1490), що його лише з трудом вдалося приборкати. Новий відрух серед населення Галичини викликала вже аж Хмельниччина.

7. Устрій та побут за княжої доби.

Ядром цілого державного життя був княжий двір та жиючий на ньому збройний почет, дружина князя. Відносини між князем та його дружинниками базувались на засаді вільного договору. Дружинник міг, коли хотів, покинути князя і шукати собі іншого наємця. Але поки він служив, зобовязувала його вповні вояцька етика, яка вимагала безумовної віданості князеві до останку. Зрадити в хвилині небезпеки вважалось за найбільший сором. Накладаючи з одного боку на вояка такі зобовязання, дружинна мораль вимагала і від князя в першу чергу турботи за добро свого почту. Ідеальний князь мав бути передовсім щедрий і не жалуючий якслід погостили своїх товаришів зброї, а на війні не шафуючий без потреби їхнім життям. При поділі здобичі не мав він права показувати за велику захланність. Братство зброї князя й дружинників підкреслювалось на спільних банкетах. Такі «пирування» служили не лише засобом розваги,

але зберігали ще з поганських часів на половину обрядовий характер. Всі державні справи вирішував князь на нараді зі своєю дружиною. У цій останній скоро виріжнився круг старших, випробованих, особливо довірених, сподвижників князя. При співучасти цих «старших мужів» полагоджувалися біжучі адміністративні та політичні діла. В особливо важких справах скликалося все військо і мало змогу висловити свою думку. Коли князь на власну руку постановляв якийсь особливо трудний і далекий похід, то дружина могла відмовити йому послуху, але після спільної ухвали обовязок йти за вождем ставав загальним. В тягу XII—XIII. віків дружинники все більше відлучаються з княжого двору і осідають на землю, творячи боярську аристократію, що однак зберігала обовязок слідувати за своїм князем в разі війни. Найскорше і найповніше перейшов цей процес розкладу первісної дружини в Галичині.

З числа дружинників вербував князь своїх урядовців, які заступали його там, де він не міг бути особисто. Княжі обовязки,крім стягання податку, ведення адміністрації та военної охорони свого міста, полягали передовсім ще у судівництві. Князь був найвищим суддею, але в своїх вироках керувався він давніми звичаями,

як вони жили в правній свідомості народу. А ця народня свідомість не знала злочину, як абстрактного поняття; злочин трактувався виключно, як приватна річева шкода. З власного почину влада шкідника не переслідувала. Це було діло пошкодованого. Він шукав винуватця, оцінював висоту заподіяної шкоди і жадав відповідної винагороди. Князь асистував у першу чергу в ролі поліції, щоб в разі потреби змусіти винуватця до виконання присуду, зглядно, щоб погамувати претенсії пошкодованого, наколи бі ці останні були занадто великі. Під кінець формулював князь вирок і дав про заплачення штрафу, з якого одна частина — «головщина» йшла покривденому, а друга — «вира» самому князеві, як судові оплати. Таким чином і «Руська Правда» являється не державним визнаним кодексом, а збіркою законів для приватного вжитку, якої призначенням було служити допомогою суддям. Туди записувались, отже, загально признані звичаї, княжі розпорядження і вироки в деяких випадках, що могли би служити до вирішення подібних справ на пізніше. Багато захованих списків «Руської Правди» дають можливість простежити еволюцію правних поглядів народу в XI—XII. віках. Коли найстарші списки ще дозволяють криваву помсту, то пізніш, вже з дру-

твоїй половини XI. віку, визнанено замість ней грошовий штраф. Отже навіть убивство переходить в поняття річевої шкоди. З усіх списків ясно виступає упривілейоване становище воєнної кляси. Коли за убиття селянина раховано 3 гривні кари, то «княжий муж» дружинник цінився в 12 гривень. Характерними для давнього українського права являються високі кари за образу чести, що свідчать про високе розвинене почуття її, та високе правне становище жінки. Кара за вбивство жінки була так само висока, як і за чоловіка. Вдова, навіть при дорослих дітях, лишалася головою родини.

Найнижчу верству населення складали невільники або раби. Їх було багато, бо їх число завше доповнювалось постійними війнами. Здобуте у ворожій країні населення, оберталося у рабів. Становище їх не було зовсім безправне; вони могли мати власне майно, а їх діти здебільшого уважались свободними. Але вбивство раба трактувалось лише як шкода його панові і штраф йшов на його користь, і тільки до невільників стосовано кари на тілі.

Головну масу селянства складали вільні землевласники, смерди. Однаке за борги міг селянин попасти в рабство («закупи»). Головним заняттям селян лишалося хліборобство; лісові

промисли, в першу чергу бортництво та полювання на хутра, грали лише помічну роль. Спосіб господарювання був ще цілком екстенсивний. Випаливши кавалок лісу та зібравши таким чином з угноєного поля кілька разів урожай, селянин просто кидав землю і переходив інде. Але рільниче приладдя далеко не було примітивне: такий скомплікований прилад, як плуг, був уже в загальнім вжитку. Господарство провадилося мабуть ще більшими групами людей, що виступали, як економічна і податкова одиниця, але документально виступає така група лише пізніше в Литовську добу під назвою «дворища». В обставинах боротьби первісного чоловіка з природою, обєднання у більші групи було ще господарчою конечністю, але в основу такого обєднання зовсім не мусіло лягати кровне споріднення. Становище селянства не було на загал поганим; тільки в Галичині, як це можна догадуватися на підставі сильної позиції боярства, мусіло воно бути дещо гірше.

Природнім центром землі, органічно звязаним з їх осілим хліборобським населенням, були міста. В наслідок добре розвиненої торговлі, досягали вони часто значних розмірів та багатства. Князь резидував майже завше в місті і являвся необхідною складовою частиною міського управ-

ління. Для власної охорони, суду, і для підтримання ладу, міщани конче потребували князя з його дружинниками. Але побіч нього мало місто і своє власне управління, органом якого було віче. Віче складалося з усіх громадян міста, що збирались звичайно на певнім зазначенім місці і виносили обовязкові для всіх міщан постанови. З ним мусів звичайно рахуватися і князь. Бували випадки, коли віче зверталось проти якого небудь нелюбого князя, але поняття, що князь при місті мусить бути, лишалось міцно закорінене. Вже згадувано київську революцію 1068. року, коли кияни вигнали Ізяслава Ярославича, але зараз же посадили на його місце полоцького Всеслава. Щось подібне повторилося і 1113., коли місто Київ закликало Володимира Мономаха. Проте сутички віча з князем на Україні належать до виїмків. Назагал князі числилися з опінією громадян, а ці знову не могли обйтись без князя і визнавали принцип династичної спадковості так, що обидві сили могли у взаємній рівновазі уживатися поруч себе. Цікаво порівняти цей стан із відносинами у сумежній Росії, де в Новгороді віче зовсім відтиснуло князя на другий план, і в Суздалщині, де навпаки князі швидко зменшили авторитет віча та швидкими кроками наблизились до абсолютизму. В цілому в XII—XIII.

століттях хилилось міське життя на Україні до упадку, в наслідок уже згаданого занепаду торгівлі. Населення їх маліло, а те, яке лишалось, кидало міські азняття, звертаючись до хліборобства. Чужоземні подорожні XIII—XIV-их віків дивувались лише на величаві храми, рештки славних княжих часів, що так контрастували зі сучасним їм, більше нагадуючим село, виглядом міста. За останніх літ Галицько-Волинської держави почали напливати, зокрема до західноукраїнських міст, чужинці — Німці, Чехи, Поляки. В першому віці польського панування в Галичині усі львівські війти були Німці. Згодом зявилися ще Вірмени, яким Польща дала притулок від переслідувань, що їх вони на їхній батьківщині зазнавали від мусульман. Особливо значні були вірменські колонії у Камянці та у Львові. Закликали чужинців почести вже й самі галицько-волинські князі, почавши від Данила. Очевидно, мали вони на увазі піднести міські торговлю та промисл. Юрій II. Болеслав мав викликати навіть обурення своїм протегуванням чужинців. Збільшення численності інших національностей змінило й характер міського життя. Вже в останніх роках Галицько-Волинської держави зявилося в західноукраїнських містах німецьке Магдебурське право. Це останнє справді

робило з міста властиво державу в державі і сильно помагало його розвиткові всіми свободами та привілеями, але з другого боку воно розривало віковий органічний зв'язок міста зі землею і відчужувало його від життя українського народу. За польської влади обернулось Магдебурське право прямо в засіб національного поневолення, бо надаючи його звичайно, застерігали королі чи магнати більші привилей католикам. Українці опинялися у положенні переслідуваної меншості.

Як уже згадувалось вище, духовенство на Україні було майже виключно грецьке, чуже інтересам і потребам землі. Але християнство в цю добу ще не пішло глибоко в народні маси. Принявши формально без спротиву хрещення, маєть через відсутність організованого стану поганських жреців, населення продовжувало жити в своїх старих поняттях і звичаях. Християнська віра властиво обмежувалась на вищі круги суспільності — князя й дружинників та й тут воно навряд чи була дуже глибоко закорінена. Характерне під цим оглядом вживання князями у щоденнім житті поганського імені, тоді як християнські їм імена, майже не знані, згадувались хіба в церковних проповідях. Так Іларіон у своїй промові називав Ярослава Мудрого по християн-

ськи Юрієм. Літописи того часу хоч і писались майже виключно духовними людьми вживали по-ганських імен князів, очевидно, просто тому, що саме під таким називськом знати князя загал. Читач тих часів міг добре знати напр. Святополка II. Ізяславича київського, але як би автор літопису називав його по христіянськи Михайлом, то він би не міг так скоро дібрати, про кого саме мова. Лише в XIII—XIV-их віках починають частіше траплятися церковні імена, в першу чергу на Західній Україні, як це видно хоч би з династичного ряду Роман — Данило — Василько — Лев — Юрій...

Але чим слабше проникла христіянська релігія в загальну масу людності, тим більше переймались нею окремі одиниці. Це спричинило на Україні появу в XI. столітті аскетичного чернецтва. Поодинокі люди, віддавшись вповні ідеї переведення в життя христіянських ідеалів, відходили до монастиря. На свій час були це найбільш очитані й передові люди і тому мусіли монастирі стати не тільки осередками культурного життя, але й торговлі та колонізації незанятих земель. Наявність великого числа монахів, що працювали для слави Божої без ніякої платні і ще вважали за особливу заслугу обмежувати до мінімуму свої тілесні потреби, давала монастирям

великі продукційні можливості, а обставина, що це були освіченіші люди доби, гарантувала, що й господарка буде вестись більше раціональними способами. Крім того монастир виконував завдання соціальної опіки, як догляд за хорими чи жебраками. Ласка, якою вважали своїм моральним обовязком князі або визначні бояри оточувати монастирі, тільки сприяла їх розвиткові. Подарунки й пожертви, що плили зі зовні, перетворювали осідок ченців у місце збирання капіталів. Це уможливлювало монастирям вести на широку скалю банкові операції. Ці останні мали тим більше значіння, що, позичаючи гроші, ченці брали лише невеликий відсоток (а то й зовсім ніякого); в тих часах, коли проценти позички були дуже високі, допомагали монастирі, отже, сильно розвиткові торговлі. Відомий з «Київо-Печерського Патерика» епізод, коли ченці під час браку солі в Київі підрізали спробу спекулянтів підбити ціни на цей продукт, пускаючи його на ринок зі своїх запасів по нормальним цінам. Найславнішим був київський Печерський монастир, заснований в половині XI. століття Антонієм та Теодосієм. Зокрема організаційні здібності цього останнього допомогли монастиреві розвинутися, а суворий статут грецького монашого ордену Студитів, який завів Теодосій, скоро на-

дав Печерській обителі авреолю особливої святої. Зворотною стороною захопленого аскетизму, якому віддавались ченці, було відчуження їх від політичних проблем сучасності. Тим то і в монастирях не могла зродитись теорія, яка запобігала би розпадові Київської держави, созданням якого небуло чисто абстрактного центрального пункту, в стилі саме повстаючого на Угорщині (а пізніше і в Польщі) поняття «корона регні Гунгаріє». Зміст інтелектуального життя монахів вичерпувався щоденною боротьбою з демонічними силами за врятування власної душі.

8. Важніша література.

- Андріяшев А., Очерки истории Волынской земли до конца XIV. века. Київ 1887.
- Андріяшев О., Нарис історії колонізації Київської Руси до кінця XV. віку. «Київ та його околиці в історії і памятках», Київ 1926.
- Андріяшев О., Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI. віку. «Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН» XX, Київ 1928.
- Андріяшев О., Хто були літописні болоховські князі. Наук. Збірник Істор. Секції ВУАН, Київ 1929.
- Аничков Е., Язычество и древняя Русь. Петербург 1914.
- Багалей Д., История Северской земли до половины XIV. столетия. Київ 1882.
- Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований. Петербург 1907.
- Величко Г., Політичні й торговельні взаємини Руси і Византії в X—XI. століттю. Записки Наук. Тов. Шевченка VI, Львів 1895.
- Геродот із Галікарнасу, Скитія. Львів 1937.
- Голубинський Е., История русской церкви, I. Москва 1901—1904.
- Голубовский П., Печенеги, Торки, Половцы до пришествия Татар. Київ 1884.

- Голубовский П., История Северской земли до половины XIV. столетия. Київ 1882.
- Грушевский А., Очерки по истории Туровского княжества. Київ 1902.
- Грушевский М., Очерк истории Киевской земли. Київ 1891.
- Грушевський М., Виїмки з жерел по історії України—Руси. Львів 1895.
- Грушевський М., Звичайна схема «руської історії і справа раціонального укладу історії східного славянства. Сборник статей по славяноведению, I. Петербург 1904; німецький переклад у збірнику: «Проф. Міхаель Грушевский, зайн лебен унд Віркен». Берлін 1935.
- Грушевський М., Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. Записки Наук. Тов. Шевченка 41, Львів 1901.
- Грушевський М., Галицьке боярство в XII—XIII-их віках. Записки Наук. Тов. Шевченка XX, Львів 1898.
- Данилевич В., Археологічна минувшина Київщини. Київ 1925.
- Дашкевич Н., Княжение Данила Галицкого. Київ 1873; український переклад: Тернопіль 1886.
- Дашкевич Н., Болоховская земля и ее значение в русской истории. Київ 1878.

- Довнар-Запольский М., Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель. Київ 1891.
- Іванов П., Историческая судьбы Волынской земли до конца XIV. века. Одесса 1895.
- Кордуба М., Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII століття. Записки Наук. Тов. Шевченка XXXII, Львів 1899.
- Левицький К., Правда Руська, памятник законодатний права руського з XI. століття. Львів 1895.
- Линниченко И., Вече в Киевской области. Киев 1881.
- Линниченко И., Черты из истории сословий в Галицкой (Юго-Западной) Руси XIV—XV в. Москва 1894; український переклад: Львів 1899.
- Любомиров, Торговые связи древней Руси с востоком в VIII—IX. веках. Саратов 1923.
- Ляскоронский В., Исторія Переяславської землі до половини XIII століття. Київ 1903.
- Лащенко А., Сага про Олфа Трігвасона й літописне оповідання про Ольгу. «Україна». IV., Київ 1926.
- Максименко М., Опыт практического исследования Русской Правды. Харків 1914.
- Максименко М., Систем Руської Правди в її поширеній редакції. Праці Комісії для вивчення історії українського права, II. Київ 1926.

- Максимейко М.*, Про смердів Руської Правди. Праці Комісії для вивчення історії українського права, III. Київ 1927.
- Молчановський Н.*, Очерки известий о Подольской земле до 1434. года. Київ 1895.
- Мошин В.*, Варягорусский вопрос. «Славія» X. Прага 1930.
- Мошин В.*, Начало Руси. Норманы в восточной Европе. «Бізантіославіка». III, IV. Прага 1931—1932.
- Новицький В.*, Давнє Лукоморя. Записки Іст. Філ. Відділу ВУАН XXIV. Київ 1929.
- Паначовний*, Стародавні грецькі колонії боспорські. Записки Наук. Тов. Шевченка II, Львів 1893.
- Пархоменко В.*, Начало христианства на Руси. Полтава 1913.
- Пархоменко В.*, Початок історично-державного життя на Україні. Київ 1925.
- Партицький О.*, Скандинавщина в давній Русі. Львів 1887.
- Перфецький Е.*, Русские летописные своды и их взаимоотношения. Братислава 1922.
- Пастернак Я.*, Коротка археологія Західноукраїнських земель. Львів 1932.
- Пресняков А.*, Княжое право в древней Руси. Петербург 1909.

Приселков М., Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси. Петербург 1913.
Приселков М., Нестор-Летописец. Петербург 1923.

Сергіенко М., Громадський рух на Україні-Руси в XIII в. Записки Наук. Тов. Шевченка, I. Львів 1892.

Сіцінський Є., Нариси з історії Поділля, I. Вінниця 1927.

Слюсаренко Ф., Мітридат Евпатор і населення України. Праці Педагогічного Інституту ім. Драгоманова, I. Прага 1929.

Слюсаренко Ф., Грецько-скитські взаємовідносини в II ст. перед Р. Х. Наук. Ювілейний Збірник Т. Г. Масарика I, Прага 1928.

Смолічев П., Чернігів та його околиці за часів велиокнязівських. «Чернігів та північне Лівобережжя». Київ 1928.

Соловьев С., История России с древнейших времен, т. I і далі; богато видань.

Спіцин А., Расселение древне-русских племен по археологическим данным. Журнал Министерства Народного Просвещения VIII, 1899.

Спіцин А., Південно-руський неоліт. Ювілейний збірник на пошану Багалія. Київ 1927.

Терлецький О., Політичні події на Галицькій Русі в 1340 р. Записки Наук. Тов. Шевченка

Трипільська культура на Україні, I. Київ 1926.

XII. Львів 1896.

Тутковський П., Причини т. зв. «наступів азійських варварів на Європу». «Первісне громадянство», III. Київ 1926.

Чубатий М., Україна і Рим в XIII. віці. Записки Наук. Тов. Шевченка 123—124. Львів 1917.

Шахматов А., Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Петербург 1908.

Шахматов А., Древнейшая судьбы русского племени. Петербург 1919.

Шестаков С., Кіммерійці в археології України. Юбілейний Збірник на пошану Багалія. Київ 1927.

Шкілі. Учено-науковий інститут ім. Шевченка
ПІД ОПЕРЕДОЮЩИМ

УАГОСТІ ТЕРІЙКА СІЛВІЯ В І. ДРАГІЧЕСЬ

1787

8.288.

Бібл.

ЗМІСТ:

1. Вступ	5
2. Початки українсь- кого народу	13
3. Повстання і роз- цвіт Київської дер- жави	21
4. Гегемонія Київа на сході Європи	31
5. Боротьба за геге- монію в Східній Європі	41
6. Кінець Галицько- Волинської дер- жави	56
7. Устрій та побут за княжої доби	64
8. Важніша літера- тура	75

Адреса видавництва
Jurij Tyščenko, nakladatelství, Praha II., Žitná 13
Protektorat Böhmen und Mähren